

**”השלוס מתחיל בינינו. אנחנו הולכים לחנך דור” –
תפיסותיהן של בוגרות תכנית משותפת למכללות לחינוך,
חילונית ודתית¹**

שגיא רחל עזר חנה שטיימן יהודית פנייבסקי רבקה וצברי אביגיל²

מען להתכתבות :
ד”ר שגיא רחל
מכללת לוינסקי לחינוך
כתובת דוא”ל : r_sagee@netvision.net.il

---

¹ המחקר המתואר במאמר זה נתמך על ידי צו פיוס, קרן אביחי, ורשויות המחקר במכללות לחינוך לוינסקי ותלפיות.
² שגיא, ר' - מכללת לוינסקי לחינוך ואוניברסיטת בר אילן. עזר, ח' ושטיימן, י' – מכללת לוינסקי לחינוך. פנייבסקי, ר' וצברי, א' – מכללת תלפיות.

”השלוש מתחיל בינינו. אנחנו הולכים לחנך דור” – תפיסותיהן של בוגרות תכנית משותפת למכללות לחינוך, חילונית ודתית

תקציר

מרקם היחסים בין חילוניים ודתיים בחברה הישראלית, הוביל לפיתוחה של תכנית ייחודית המשותפת לשתי מכללות להכשרת מורים במרכז הארץ, מכללה חילונית ומכללה דתית ולעריכתו של מחקר שבחן את השפעתה. התכנית כללה קורס אקדמי, מפגשים בלתי-פורמליים, ומפגשי סגל, ונועדה לקיים היכרות ודיאלוג בין המשתתפים. חלקו האחד של המחקר בחן את השפעתה של התכנית על הבוגרות, ובו עוסק המאמר. השתתפו במחקר 133 בוגרות התכנית בשנים 1999-2008, שממלאות כיום תפקידים במערכת החינוך בארץ. המחקר שילב כלים כמותיים ואיכותניים. כלי המחקר כללו סקר טלפוני וראיון מיקוד קבוצתי. נמצא, שכל המשתתפות תופסות את הקורס המשותף כחוויה ברמה גבוהה, בשונה משאר הקורסים שלמדו; הן ממליצות על המשך הקורס, כשהנימוקים המרכזיים הם החשיבות של המפגש עם האחר ועם דעותיו, והחוויה המיוחדת והחיובית שיוצר המפגש; לדעתן תרמה התכנית לשינוי עמדותיהן ולפיתוח סובלנות כלפי המגזר האחר; אצל חלק גדול מהן נמצאה נכונות גבוהה לשלב רעיונות אליהן נחשפו בתהליך הלמידה/הוראה; ההוראה המשותפת של שני מרצים נתפסה על ידי מרביתן כתורמת להצלחת הקורס, והדיאלוג ביניהם, שכלל אף חילוקי דעות, היווה עבורן גורם מאתגר. לבסוף, התרומה הכללית של הקורס נתפסה ברמה גבוהה.

מילות מפתח: דתיים-חילוניים, דיאלוג, הכשרת מורים, רב תרבותיות, הוראה משותפת, למידה משותפת

מבוא

המחקר המוצג בזה בוחן את השפעתה של תכנית ייחודית משותפת לשתי מכללות להכשרת מורים במרכז הארץ, מכללה חילונית ומכללה דתית, על בוגרות התכנית שממלאות כיום תפקידים במערכת החינוך בארץ.

התכנית המשותפת הופעלה החל משנת 1999 ביוזמת ראשי שתי המכללות במטרה לגשר על הפערים האידיאולוגיים הקיימים בין הקבוצות השונות בחברה הישראלית ולקיים ביניהן דיאלוג של הבנה. במהלך השנים זכתה התכנית לתמיכת ארגון "צו פיוס", הפועל לעידוד ההיכרות ולהעשרת הקשרים בין יחידים וקבוצות על הרצף הדתי-חילוני בחברה היהודית, להשמעת הקול המתון בשיח הציבורי ולחיזוקו. התכנית כללה קורס אקדמי שנתי משותף שנטלו בו חלק סטודנטיות משני המוסדות. הלימוד התקיים בחברותות ובמליאה ועסק בניתוח טכסטים ממקורות מסורתיים, היסטוריים ואחרים. הטכסטים שנבחרו נועדו ליצור שיח פורה וביקורתי בין המשתתפים. בנוסף כללה התכנית סדרת מפגשים בין ראשי המכללות וסגלי ההוראה. במלאת עשור שנים להפעלת התכנית, הוחלט בשתי המכללות לבחון את השפעתה על בוגרות התכנית (להלן יכוננו: הסטודנטיות-הבוגרות). המשתתפים שנבדקו היו עמדות כלפי האחר, יחסים בינאישיים והלמידה המשותפת של טכסט ים הקשורים ליהדות.

רקע תיאורטי

המחקר נערך על רקע היחסים בין חילוניים ודתיים בחברה הישראלית. לפיכך, יעסוק הפרק התיאורטי בהגדרת הקהילה הדתית והקהילה החילונית, במערכות היחסים ביניהן, בקשרים למערכת החינוך, ובמושג הדיאלוג והשיח הדיאלוגי.

קהילת הדתיים וקהילת החילוניים

הקונפליקט בין דתיים לחילוניים בארץ הוא אחד הקונפליקטים המרכזיים בחברה הישראלית והוא משפיע על כל פרט הן ברמה האישית והמשפחתית והן ברמה הציבורית. כך עולה מנתוני מחקרים ומסקרים חוזרים שנערכו בנושא (פאוסט, 1987).

חלוקה בסיסית מניחה קיומן של שתי קבוצות דיכוטומיות של "דתיים" ו-"חילוניים" כשלכל אחת מהן מאפייני זהות דתיים או חילוניים מוסכמים שהתגבשו במהלך מאה השנים האחרונות.

זרמבסקי (2002) מבחינה בארבע קבוצות: הקבוצה הראשונה היא "הקהילה החילונית" המציינת את הציבור היהודי שאינו מחשיב, או מכחיש, את קיומו של קשר בין פולחן יהודי לצו אלוהי, ומדגישה את הצורך בשמירת המסורת תוך שמירה על ישראל כדמוקרטיה. הקבוצה השנייה היא "הקהילה הדתית" הכוללת את הציבור הישראלי המקיים את הפולחן היהודי מתוך אמונה במקורו השמימי, ושעבורו ההלכה היא המקור הראשי לצורך קבלת החלטות. בקבוצה זו נכללים שני גושים: הגוש הדתי-הלאומי והחרדים. לדעתה של זרמבסקי (שם) הקהילה הדתית-לאומית משולבת היטב בחברה ופתוחה לעולם החיצוני בנוסף למקורות הדת. לעומתה, שוללים החרדים כל קשר בין דת ומדינה ומטילים על עצמם חומרות יתר כדי להבטיח את השמירה על ההלכה וכדי ליצור חיץ בינם לבין העולם החיצוני מחשש להשפעתו הרעה. הקבוצה השלישית היא "הקהילה

המסורתית" הדבקה במסורת היהודית ומקיימת חלק ניכר מהאקט הדתי מתוך כבוד למצוות הדת. הקבוצה הרביעית כוללת את הקבוצות הדתיות האלטרנטיביות, כלומר התנועות הקונסרבטיבית והרפורמית המספקות אפיק אלטרנטיבי לביטוי דתי.

וייל ורואר-סטריאר (2000) מציינות, על סמך סקר שהוזמן על ידי קרן אבי-חי, כי ההגדרות של חילוניים, חרדים ודתיים אינן חד-משמעויות וההבחנה בין הקבוצות אינה ברורה. יונה וגודמן (2004) מוסיפים, שהמיון הקטגוריאל של "דתיים" ו"חילוניים" כרוך במידה רבה של שרירותיות והתעלמות מההקשרים של יחסי כוחות בין קבוצות בחברה הישראלית.

נראה כי החלוקה לשתי קבוצות דיכוטומיות - דתיים וחילוניים - נוצרת בגיל מוקדם יחסית, בין הגילאים 4-6 (Jaffe, 1998). בגילאים בוגרים יותר, הילדים מושפעים ממסרים גלויים וסמויים המועברים אליהם על-ידי הוריהם, מערכת החינוך, אמצעי התקשורת, תנועות הנוער, והמוסדות החברתיים וכך הם מפתחים לעצמם תפיסות עולם לגבי קבוצות תרבותיות שונות.

יחסי חילוניים-דתיים בחברה הישראלית

היחסים המורכבים בין דתיים לחילוניים בחברה הישראלית מובילים למוקדי קונפליקט וויכוח ציבורי הנוגעים לנושאים כמו צביונה של החברה הישראלית והמדינה, מקומם של חוקי ההלכה, סמכויותיהם של המוסדות הרבניים ומידת העצמאות לה זכאי המגזר הדתי במיוחד בתחום החינוך.

כהן (2005) מתאר תהליך התדרדרות במערכת היחסים בין דתיים לחילוניים הנובע משינויים במערכת הפוליטית: אם עד שנות ה-80 מחלוקות על רקע של דת ומדינה נפתרו בפוליטיקה הסדרית, הרי שמשנות ה-80 המאוחרות קיים מעבר לפוליטיקה משברית, כלומר פוליטיקה שמעצימה משברים קיימים. העיקרון שהנחה את הפוליטיקה ההסדרית היה הימנעות מהכרעה ברורה וחד משמעית במחלוקות עמוקות, וקבלת פשרות ששיקפו את דרך האמצע. בתהליך הדרגתי הוגדרו הקווים האדומים של כל אחד מהמחנות ונקבע סטטוס קוו שהיווה את נקודת המוצא למשא ומתן בכל עת שהמציאות המשתנה העלתה בעיות ומחלוקות חדשות. החל משנות ה-80 המערכת המפלגתית הפכה לדו-גושית והתאפיינה בתיקו פוליטי. מצב זה העצים את כוחם של הקיצוניים בשני המחנות. בנוסף, המפד"ל, מפלגה ציונית לאומית, איבדה מכוחה וצמצמה את מוקד פעילותה לתחום המדיני-ביטחוני, וכך הותירה את סוגיות הדת והמדינה למפלגות החרדיות. מכלול התפתחויות אלו הובילו להדגשת העמדות החרדיות שמטבען היו שמרניות יותר (כרמון, 2007).

מנגד גם אצל החילוניים התחוללו שינויים נגדיים שהחריפו את הקיטוב. הציבור החילוני עבר תהליכי ליברליזציה מואצים שהתבטאו בין היתר בנכונות פוחתת לפשרות והסדרים שהתקבלו במשא ומתן פוליטי. כך חל המעבר לפוליטיקה משברית, שמבטלת פשרות והסדרים שהושגו ומחריפה את המחלוקות שעולות. היא אינה חותרת לפתרון וכתוצאה מכך נוצר מבוי סתום וחלל פוליטי.

עציוני-הלוי (2000) מצביעה על גורמים נוספים שהובילו להקצנה בין שני המחנות ולהתרחקות. במחנה הדתי יש שמתחרדים, מקצינים עמדות ואחדים אף עוזבים את הדת. בציבור החילוני עולה ההקצנה, הרצון להתבדלות מכל סממן הקשור לדת, וחיזוק העמדה הרואה בביטול היהדות תנאי לחיזוק הדמוקרטיה (כרמון, 2007). מגמה זו באה לידי ביטוי בעיקר בתקשורת, הנותנת במה לתכנים שמעוררים התנגדות בציבור הדתי. תהליכי ההתרחקות מתחילים בגיל הגן

וממשיכים להשפיע גם בהמשך ובאים לידי ביטוי כמעט בכל פן של חיי היומיום בחברה הישראלית (עציוני-הלוי, 2000).

יונה וגודמן (2004) מצביעים על כך שבשני העשורים האחרונים, בעקבות התחזקות הקבוצות המוגדרות כדתיות, המאבק השתנה ממאבק בין קבוצה הגמונית (חילונית) לקבוצה לא הגמונית (דתיים) למאבק של שתי קבוצות הגמוניות על הבכורה בחברה הישראלית. שתי הקבוצות חרדות מפני אובדן הסטטוס ההגמוני שלהן ומפני היטמעות לא רצונית בקבוצת האחר.

זרמבסקי (2002) טוענת כי גורם-היסוד המשמעותי ביותר בקונפליקט בין דתיים וחילוניים הוא הפחד, שמקשיח את עמדת כל קהילה ומחריף את ניכורה כלפי האחרות. בנוסף לפחד, גוברת תחושת חוסר הביטחון בקהילות השונות: בקרב החילוניים חוסר הביטחון נובע משחיקה בתחושת הזהות החילונית ומחוסר ביטחון אישי שגורר תגובה עוינת כלפי הקהילה הדתית הנתפסת כאיתנה בזהותה ובתחושת עצמיותה. בצד השני, תופעת החילוניות מפחידה מנהיגים דתיים רבים החוששים מהתפשטותה ומכוחה להעצים את תחושת הניכור של הדתיים כלפי הקהילה החילונית עד כדי אובדן זהותה של המדינה היהודית.

פרס ובן-רפאל (2006) טוענים כי המאבק הדתי-חילוני החמיר בדור האחרון בשל ההתרחקות מהמקור הדתי המשותף. בניית החברה הישראלית בארץ והקמת מדינה בעלת רוב יהודי הוסיפו בפני הדתיים והחילוניים דילמות חדשות מעצם החיים המשותפים תחת קורת גג אחת. יחד עם זאת, הרוב המכריע בחברות פלורליסטיות נוקט עמדת ביניים המתבטאת בסלקציה מתוך התפיסות, האמונות והמצוות המעשיות שבדת. השאיפה לגשר ולמזג בין הדת לחיים המודרניים חזקה מתחושת הדיסוננס הקיימת בין שתי התפיסות, זאת עקב הצורך להכריע בכיוון דתי בעניין אחד ובכיוון חילוני בעניין אחר. לדעת החוקרים, השסע בין הדתיים לחילוניים אינו צפוי להפוך לקרע בזכות מנגנוני תיווך וגישור, המאפשרים פתח להידברות דיאלוגית וגורמים לתלות הדדית פוליטית. אך יחד עם זאת הם צופים "התחדדות והתחזקות של המגזרים הקיצוניים, החרדים והחילוניים והיערכותם במאבק מבוקר אך עם זאת מתקטב והולך" (שם, עמ' 136).

יונה וגודמן (2004) מחזקים את העמדה "הפשרנית". לטענתם, התייחסות לקונפליקט כשסע וכמאבק בין דתיים וחילוניים גורם לפעמים להתעלמות מתהליכים אחרים המתקיימים בין הקבוצות, כגון הסכמה ושיתוף פעולה. שיתוף הפעולה נוצר, בכל מה שקשור להשלטה של הזהות היהודית ובו זמנית הדרה של קבוצות אחרות בעלות זהות דתית אחרת. גם עילם (2000) רואה בהסכמה על הזהות הלאומית יהודית מעטפת אידיאולוגית שמהווה יסוד חשוב ביותר בחיים בצוותא של חילוניים ודתיים.

ממצאים דומים עלו במחקרם של לוי, לוינסון וכ"ץ (2002): נמצא כי יהודים בישראל הם בעלי זהות יהודית חזקה, רובם רוצים שלמדינת ישראל יהיה צביון דתי, אף שאין ביניהם הסכמה על מאפייניו של צביון זה; רוב היהודים בישראל מרגישים זיקה אל המסורת היהודית ומקיימים במידה זו או אחרת חלק ממנהגיה וטקסיה. ביסודו של דבר ניכרת אצל היהודים בישראל מחויבות לשני קטבים ערכיים: שמירת המסורת מחד, ושמירה על חופש הבחירה האישי, מאידך. בקבוצות הזהות שבקצוות – חרדים מזה ואנטי דתיים מזה – ניכרת דומיננטיות של אחד משני הקטבים על חשבון האחר (לוי, לוינסון וכ"ץ, 2002).

רביצקי (1977) מציע דרך הסתכלות אחרת בקונפליקט ומבקש לטעון, כי העימות הנוכחי בין דתיים לחילוניים אינו מבטא בהכרח רק תהליכי ניכור ופירוק אלא יש לו גם היבטים אחרים של שחרור חברתי ופלורליזם תרבותי. למעשה יש כאן ביטוי להתפתחותה של הכרה חדשה שלפיה

הזולת מייצג תופעה יציבה וחיונית שיש לה המשך, ובה בעת גם ערעור על הדגם האחד והשליט של הישראלי 'האותנטי' שהיה קיים בעבר. בכך בעצם מתאפשר המעבר של קבוצות שהיו בשוליים - כדוגמת המזרחיים והדתיים - אל מרכז הבמה החברתית בישראל.

מאוטנר (2007) מצביע על מאפיינים חיוביים בחברה הדתית המודרנית העולים מטכסט ים שחברו הוגים הנמנים עם זרם זה, בשנות ה-90 ואילך, וטומנים בחובם פוטנציאל לשיתוף פעולה בין המחנה הדתי והחילוני. מאוטנר טוען כי מהטכסט ים עולה מגמה ליישב את המתח שבין ההלכה לבין הדמוקרטיה תוך שינוי קווי התייחסות בין המחנות שהתגבשו בשנות ה-80. גם בפרקטיקות ההתנהגותיות של הדתיים-הציונים ניכר שחלו שינויים: החלה להתבסס אורתודוקסיה מודרנית שהמשתייכים לה מאמצים זהות רב-תרבותית הנשלטת ומעוצבת על ידי תכנים השאובים מהתרבות המערבית ומהמסורת וההלכה היהודית. מאוטנר מצביע על דמות רב חדשה שצצה בחברה הציונית דתית, רב המסוגל להתמודד עם אתגרי המציאות, המדבר בלשון המובנת גם בחברה החילונית, ופועל באווירה דמוקרטית. בטכסט ים הללו ניתן למצוא קריאות לתמיכה בדמוקרטיה הישראלית, הבעת נכונות ורצון לשוחח עם חילוניים בשאלות של צדק חברתי, ונכונות להכיר במציאות בה קיימים יהודים שאינם שומרי מצוות. רק כך, לדעת הרבנים וההוגים, עשויה להיווצר תשתית לחידוש שיח ולרענון הלכידות של החברה הישראלית.

אזולאי ותבורי (2008) מצביעים על תהליכים מקבילים בציבור החילוני שהחלו להתרחש החל משנות ה-90 וזאת בעקבות עניין הולך וגובר של ציבור זה ביהדות ורצון לצבור ידע ואוריינות יהודיים. ביטוי לכך ניתן לראות בהצטרפות של למעלה מ-2000 אנשים בכל שנה לבתי מדרש חילוניים (בין השנים 1995 - 2001). הגורמים המובילים מגמות אלו מבקשים לקרוא תגר על הדיכטומיה שבין יהודים חילוניים וליצור קטגוריות חדשות כמו חילוניים הלומדים בקביעות דפי גמרא. מטרתו הראשונית של ציבור זה, הייתה לחדש את ההיכרות עם המקורות היהודיים הדתיים, והשמות שניתנו בתקשורת לתופעה בתחילת דרכה כמו "השיבה לארון הספרים היהודיים", משקפת מטרה זו. ההתקרבות של ציבור זה לעולם היהודי מאתגרת את ההגמוניה האורתודוקסית בזירת הזהות היהודית בישראל ובאותו הזמן מקעקעת את השיח המתמקד בדיכטומיה הדתית-חילונית הרווח בציבור ובאמצעי התקשורת השונים. במחקריהם מצאו אזולאי ותבורי (2008) כי העיסוק הדתי במרחב החילוני לא בא מתוך רצון להתריס אלא דווקא מתוך רצון להרחיב גבולות, ולבנות זהות מורכבת השואבת ממקורות שונים.

לדעת סטטמן (2002) והוגים בציונות הדתית כגון בנימין איש שלום, מרדכי ברויאר והרב יהודה גלעד (בתוך מאוטנר, 2007) ניתן יהיה להשיג שיפור ביחסי הדתיים-חילוניים כאשר כל אחד מהצדדים יקפיד לכבד את דעותיו של הציבור השני, ישנה במעט את עמדתו כלפי האחר, יכיר בזכויות של זולתו, יחוש תחושות של הדדיות ושוויון, ויגביל את עצמו מבחינת ביטויי הכעס והשנאה ובכך ימנע למעשה כאב רגשי ופגיעה בצד השני. ניתן לקיים שיח של הבנה שאין בו עלבונות והתרסות, ובכך לתרום לשיקום דיאלוג ולהשגת הסדרים שיאפשרו חיים משותפים יותר מאלה של היום.

מאוטנר (2007), מבחין בין שני סוגי שיח – שיח-זכויות ושיח-דיאלוגי. שיח-זכויות מושתת על ניכור הדדי והתגדרות עצמית. השיח מתנהל בממד הצר תובע ונתבע, ובמהלכו דורש התובע מהנתבע להימנע מפגיעה באינטרסים של התובע. לעומת זאת בשיח-דיאלוגי המשתתפים מכירים אחד בערכו של האחר, ומנסים לפרוץ את הגבולות וחומות המגן המבדלים ביניהם. היחסים שמכונן שיח הזכויות הם היררכיים ואילו בשיח-דיאלוגי היחסים הם סימטריים ושוויוניים. שיח-

הזכויות מתקיים בעקיפין, באמצעות שפת החוק, השיח-הדיאלוגי מתקיים בדרך של פנייה ישירה אל האחר. שיח-הזכויות מכוון לשמר את מאפייני הזהות של המתדיינים, ואילו בדיאלוג הזהות של המשתתפים מועמדת לבחינה. מאוטנר ממליץ לשנות את השיח המתנהל בין דתיים וחילוניים בישראל משיח של זכויות בו שתי הקבוצות התרגלו לבטא את עמדותיהם באמצעות פסקי דין לשיח דיאלוגי ישיר.

מאפיין נוסף שמגשר על הפערים בין דתיים לחילוניים קשור לשינוי במעמד האשה בחברה הדתית ובחברה החילונית. נראה כי השפעתה הגוברת של התנועה הפמיניסטית והשינויים שהיא מקדמת במעמד האישה חוצה גבולות של דתיות וחילוניות. התנועה מעודדת פעילויות העצמה המשותפות לנשים חילוניות ודתיות, ודוגמה לפעילות כזו היא הכתיבה הפרשנית של סיפורי הנשים במקרא בספר שנקרא 'קוראות מבראשית' (יונה וגודמן, 2004).

דיאלוגים בין קבוצות של חילוניים לקבוצות של דתיים

מחקרים לאורך השנים מראים כי הניסיון להקטין מרחק בין קבוצות הנמצאות במצב של קונפליקט הוא קיום מפגש בין-קבוצתי ויצירת קשרים אישיים, שכן מפגש כזה עשוי לשנות את אמונותיהם, עמדותיהם ורגשותיהם של בני הקבוצות השונים המשתתפים במפגש זה כלפי זה. גישה זו עולה בקנה אחד עם תפיסת החינוך לרב תרבותיות, על פיה התערבויות כגון מפגשים משותפים תעלה את המודעות הרב תרבותית בקרב המשתתפים (Banks, 1993; Wurzle, 1987), מתוך מטרה שיבינו את עצמם דרך השתקפותם בעיניהם של האחרים (עזר, 2004; Hoffman, 1996). ממצאי מחקר אחר (כהן, 1975) ממחישים את חשיבותו של בית-ספר כזירה למפגש בין-קבוצתי חיובי וכתורם לצמצום המרחק החברתי. לטענת כהן, תלמידים דתיים הלומדים במסגרת החינוך הממלכתי מסתייגים פחות מחילוניים מאשר תלמידים דתיים הלומדים במסגרת החינוך הממלכתי-דתי.

בארץ מתקיימות מסגרות שונות שמטרתן להפגיש דתיים וחילוניים. קרן אבי-חי מפעילה פרויקטים במערכת החינוך הפורמלית והלא-פורמלית ובכלים השונים של תקשורת ההמונים. כמו כן, מתקיימות ברחבי הארץ סדנאות דיאלוג בהנחיית אנשי מקצוע כשבין המשתתפים בהם אנשי חינוך, עסקים, אקדמיה ותקשורת מפורסמים. כן מתקיימים סוגים שונים של מפגשים בין בני-נוער חילוניים ודתיים ומפגשים של משפחות חילוניות ודתיות. מתקיימות קבוצות לימוד ובתי מדרש לחילוניים ודתיים בהם נעשית היכרות מעמיקה עם "ארון הספרים היהודי" כגון "עלמא", "בינה", "יקר" ו"אלול" (יונה וגודמן, 2004).

ממצאי מחקרם של אזולאי ותבורי (2008) מעידים על כך שבתי המדרש והתפילה, מהווים מעין "מעבדות" הבודקות רעיונות, ערכים ובעיקר פרקטיקות חדשות לחוות וליצור זהות יהודית היברידית. לעובדה זו צפויות השלכות בעתיד על המאבק בין הסוכנים השונים המתמודדים על השליטה וההשפעה בזירת הזהות היהודית-תרבותית בישראל. המאפיינים הבולטים אצל המשתתפים במפגשים אלו הם אכפתיות, סקרנות ורצון לפגוש אנשים מהמגזר "האחר" על מנת להחליף דעות, להקשיב ולכבד את אלה שחושבים אחרת. ציבור זה מנסה לבנות דיאלוג אמיתי "בגובה העיניים" בין שתי הקבוצות בכדי להבין את נקודות המחלוקת, הקונפליקטים ונקודת המבט של כל צד ועל מנת להשיג שיפור מה ביחסים המורכבים בין הדתיים לחילוניים.

בין הקבוצות השונות הפועלות בתחום נהפכה תנועת "צו פיוס", הן מבחינה ארגונית והן מבחינה ציבורית, לגוף המרכזי שהשפיע על מהלכי הרטוריקה של פיוס, הידברות ושיח של

אחדות. "צו פיוס" אימצה לעצמה את הלוגו של המשולש הצבאי, ובכך יצרה בצורה מיידית את הקשר הסמלי והרגשי בין גיוס, חובה לאומית, אחדות ומדינה לבין סליחה, פיוס, הקשבה והסכמה.

בצד מפגשי מבוגרים שמטרתם ממוקדת בפעילות המתרחשת במפגש עצמו, מתקיימים מפגשים בין מנהיגים דתיים וחילוניים, אנשי רוח ותרבות במטרה לגבש אמנה חברתית שתהווה מסמך עקרונות להתמודדות עם קונפליקטים ובעיות. האמנה אמורה להחליף את שיטת ההסדרים שהייתה קיימת ולמלא את החלל שנוצר (פאוסט, 1998). החל מ-1998 התגבשו אמנות שונות, לדוגמה: אמנה בנושא דת ומדינה שבכתיבתה השתתפו: תנועת מימד, עמותת דרכים והח"כים לובוצקי וביילין. האמנות השונות מדגישות את חשיבותה של מערכת החינוך בחיזוק המכנה המשותף בתחום היהודי ובתחום הדמוקרטי. לכן מוצע למערכת החינוך לקדם יוזמות למפגשים בין תלמידים וסטודנטים במסגרות חינוך דתיים וחילוניים, באמצעות שיעורים ומפגשים משותפים בנושאים השנויים במחלוקת (בר און ונגן, 2001; מזכירי התנועה הקיבוצית, 2000).

המכללות להכשרת מורים לוקחות גם הן חלק פעיל בקיום מפגשים בין דתיים לחילוניים כחלק ממפגשים בין תרבותיים אחרים, מתוך תפיסה שתפקיד המורה כולל לא רק היבטים לימודיים ופדגוגיים, אלא גם היבטים חברתיים-תרבותיים. המכללות מקיימות תכניות חינוכיות המפגישות אנשי חינוך דתיים וחילוניים, וכן מקיימות שיתופי פעולה בין מכללה דתית למכללה חילונית, וכן שיתופי פעולה עם מכללות ערביות.

המחקר הנוכחי התמקד בתכנית המתקיימת בשתי מכללות להכשרת מורים – מכללה חילונית ומכללה דתית הממוקמות במרכז הארץ. מטרת המחקר ההערכה לתכנית ההתערבות היתה ללמוד מהי המשמעות של מפגשי חילוניים-דתיים עבור בוגרות של מכללות להכשרת מורים שהשתתפו בתכנית המשותפת לשתי מכללות. שאלת המחקר שנבעה ממטרת המחקר היתה כיצד רואות בוגרות הקורסים, חילוניות ודתיות, את המיזם המשותף בפרספקטיבה לאחור ובאילו תחומים הוא השפיע עליהן.

שיטת המחקר

סוגת המחקר הייתה משולבת וכללה היבטים כמותיים ואיכותניים. החלק הכמותי התייחס לניתוח סטטיסטי של נתוני סקר טלפוני עם בוגרות הקורס, והחלק האיכותני התייחס לניתוח תוכן של שאלות פתוחות מתוך הסקר הטלפוני ושל שלוש קבוצות מיקוד עם סטודנטיות, אחת מהמכללה החילונית ושתיים מהמכללה הדתית.

הקשר המחקר

התכנית המשותפת לשתי המכללות פועלת, כעשר שנים, ופותחה ביוזמת ראשי שתי המכללות ורב המדרשה במכללה הדתית. הרציונל לפיתוח תכנית משותפת לשתי המכללות היה רצון לנסות לאחות את השסע בחברה הישראלית בין דתיים לחילוניים, שהעמיק באמצע שנות התשעים, באמצעות הכשרת מורים שיוכלו להשפיע על דור העתיד.

נבנה קורס משותף שהתעדכן משנה לשנה, והשתתפו בו יחדו סטודנטיות משתי המכללות, כשבכל סמסטר הלימודים מתקיימים במכללה אחרת, ושני מורים, אחד מכל מכללה, מלמדים ביחד. הקורס נבנה כך שישתלב בתכנית ההכשרה של הסטודנטיות ויהיה חלק מלימודי

היהדות שבהם מחויבים סטודנטים במכללה להכשרת מורים. הקורס המשותף התמקד בטכסט ים בתחום מחשבת חז"ל. בכל שנה השתתפו בקורס כשלושים סטודנטיות, חמש עשרה מכל מכללה. על פי רוב השתתפו בקורס סטודנטיות מהמכללה החילונית מן המסלולים הגיל הרך והחינוך המיוחד, וסטודנטיות מהמכללה הדתית מהמסלול לחינוך המיוחד ומהמדרשה לבנות שפועלת במסגרת המכללה.

אוכלוסייה

השתתפו בסקר הטלפוני 133 בוגרות של הקורסים המשותפים לשתי המכללות מהשנים 1999 – 2008 מתוך 218 בוגרות, כלומר היענות של 61% לפנייה הטלפונית. מתוכן 47.4% מהמכללה החילונית ו- 52.6% מהמכללה הדתית. כש- 46% בוגרות למדו בקורסים בשנים 1999-2005 ו- 54% למדו בשנים 2006-2008, כמו כן כ- 76% מהמשתתפות בוגרות הקורסים עוסקות בהוראה. ראיונות המיקוד עם סטודנטיות-בוגרות התקיימו בכל מכללה בנפרד. בקבוצות המיקוד השתתפו סטודנטיות-בוגרות שהשתתפו בתכנית בשנת הלימודים תשס"ח, ועדיין לומדות במכללות בתשס"ט. במכללה החילונית השתתפו שש סטודנטיות, ובמכללה הדתית – ארבע סטודנטיות בקבוצת מיקוד אחת וחמש – בקבוצה נוספת.

כלי המחקר והליך המחקר

לצורך הסקר הטלפוני חובר שאלון שהכיל היגדים אשר בדקו את מידת שביעות הרצון של המשתתפות מהיבטים שונים של הלמידה המשותפת, ואת התרומה של התכנית לחמישה מדדים. הנבדקות התבקשו לדרג את התייחסותן להיגדים על פני סולם בן 5 דרגות. חמשת המדדים היו:

א. התייחסות הבוגרות לקורס כחוויה שונה משאר הקורסים ב. תרומה כללית של הקורס ג. שינוי בעמדות בעקבות ההשתתפות בקורס – (מקבץ היגדים, לדוגמא: "שינוי עמדות ודעות כלפי המגזר האחר") מהימנות אלפא של קרונבך 797. ד. למידה/הוראה – (מקבץ היגדים, לדוגמא: "רגישות גבוהה יותר בהוראה לשונות בין תלמידים מתרבויות שונות") מהימנות אלפא של קרונבך 703. ה. התנהגות – (מקבץ היגדים, לדוגמא: "מוטיבציה להכיר יותר אנשים מתרבויות אחרות") מהימנות אלפא של קרונבך 642. ממוצע גבוה במדד מצביע על תפיסה ברמה גבוהה של התוכן המתואר בו.

כמו-כן התבקשו המשתתפות להשיב על מספר שאלות פתוחות שתיארו את מרכיבי הקורס אשר תרמו להצלחתו או הקשו עליו. כאמור, השאלון הועבר באמצעות סקר טלפוני, שנמשך כחודשיים. יש לציין שאי-תגובה לסקר הטלפוני נבעה או מכך שהבוגרות לא היו זמינות על אף פניות חוזרות ונשנות, או מקשיים טכניים באיתורן (מספר טלפון לא תקף). השאלות הסגורות נותחו ניתוח סטטיסטי והשאלות הפתוחות – נותחו ניתוח תוכן, ועברו שיפוט לתוקף ומהימנות על ידי שני שופטים. הייתה הסכמה של 95% לגבי הניתוח הראשוני, ולגבי התשובות בהן הייתה אי הסכמה נערך דיון והתקבלה החלטה. כמו כן, נערך ריאיון מיקוד עם סטודנטיות, בוגרות הקורס. הראיונות נערכו בכל מכללה בנפרד וארכו בין 30 ל- 45 דקות כל ראיין.

ממצאים

תפיסת הסטודנטיות את התרומה של הקורס מהיבטים שונים

כדי לדעת אם קיימים הבדלים בתפיסות של המשתתפות משתי המכללות בזיקה להיבטים השונים של תרומת הקורס נערכו ניתוחי t. לא נמצאו הבדלים בין המשתתפות משתי המכללות

$t(128) = NS$) לגבי תפיסת התרומה הכללית של הקורס ותרומה לשינוי בהתנהגות ($t(129) = NS$). נמצאו הבדלים לגבי תפיסת הקורס כחוויה שונה משאר הקורסים ($t(126) = 1.95; p < .05$), כאשר המשתתפות מהמכללה הדתית תופסות את ההשתתפות שלהן בקורס כחוויה שונה משאר הקורסים ברמה גבוהה יותר מהמשתתפות מהמכללה החילונית (4.39 ו- 4.02 בהתאמה). בנוסף, נמצאו הבדלים לגבי תרומת הקורס לשינוי בעמדות ($t(129) = 1.78; p < .05$) כך שהמשתתפות מהמכללה החילונית תופסות את התרומה של המפגש לשינוי עמדה לכיוון של סובלנות למגזר האחר כגבוהה יותר מאשר המשתתפות מהמכללה הדתית. כמו כן נמצא שהמשתתפות מהמכללה החילונית ($M = 2.26$ $SD = 1.31$) מגלות נכונות גבוהה יותר לשלב רעיונות שנחשפו אליהם בתהליך הלמידה/הוראה שלהן מאשר המשתתפות מהמכללה הדתית ($M = 2.07$ $SD = 0.86$) ($t(129) = 3.23; p < .01$). ההבדלים מוצגים בתרשים 1.

כאן תרשים 1

לבדיקת הקשרים בין תפיסת התרומה הכללית ותפיסת החוויה לבין המדדים השונים חושבו מתאמי פירסון המוצגים בלוח 1.

כאן לוח 1

מהלוח עולה כי ככל שהמשתתפות תופסות את תרומת הקורס כגבוהה יותר ואת החוויה כיותר מיוחדת כן הן תופסות את ההיבטים השונים כגבוהים יותר. מעניין לציין את המתאם הגבוה ($.673$) בין השינויים בעמדה לבין הנכונות לשלב היבטים שונים שנחשפו אליהם בקורס בתהליך ההוראה/למידה. נמצא מתאם שלילי בין תפיסת החוויה לבין מספר השנים שעברו מאז הסיום ($r(110) = -.211; p < .05$) שפירושו - שככל שעברו יותר שנים מסיום הקורס החוויה נחשבת כפחות משמעותית. עמדת הסטודנטיות-הבוגרות כלפי הקורס באה לידי ביטוי גם בראיונות המיקוד שנערכו בשתי המכללות, כפי שתואר בפרק השיטה. דברי הסטודנטיות-הבוגרות בשאלונים נותחו בהתאם לאותם ממדים שהוגדרו בשאלונים. הקורס המשותף אפשר, לדברי הסטודנטיות, מפגש אישי בין שתי קבוצות הבנות. חלק מהסטודנטיות-הבוגרות במכללה החילונית מדווחות על יצירת קשרים אישיים עם סטודנטיות-בוגרות המכללה הדתית, כמו שאומרת אחת מהן: *"המפגש כן השפיע על קשרים אישיים ועד היום אני בקשר. התפתחו שיחות מעבר. מאד נהניתי במפגשים, זה תרם לי. אני לא מגיעה מבית דתי והפגישות עזרו לי".* לעומתה אומרת סטודנטית אחרת: *"הקורס גרם לפתיחות כלפי הבנות*

הדתיות, גילינו תוך כדי דברים חדשים עליהן. שמחתי לגלות עוד דרך חיים אחרת, מבט אחר לחיים. אבל זה לא השפיע על קשרים אישיים עם הבנות". כלומר, לעומת הסטודנטית הראשונה שאצלה חל, לדבריה, שינוי התנהגותי אצל השנייה נשאר ברמה של שינוי בעמדה ולא חלחל לרמה ההתנהגותית.

במכללה הדתית הסטודנטיות שהשתתפו בראיון הדגישו את הקשרים החברתיים שנוצרו בין בנות הזוג משתי המכללות, כגון: "הייתי עם מישהי, אנחנו בקשר עד היום, מדברות בטלפון, נפגשנו כמה פעמים, דברנו על שידוכים... היא מספרת על החבר שלה. שתינו פחות או יותר באותו גיל, עם תכונות משותפות". גם הסטודנטיות האחרות תארו מפגשים או שיחות טלפון בעיקר לפני חגים בהם התעדכנו בנעשה זו אצל זו ושוחחו על נושאים קרובים כגון משפחה ובני זוג.

מטרה נוספת של המפגשים, לדעת הסטודנטיות-הבוגרות מהמכללה הדתית, היא להציג את עצמן בפני הסטודנטיות החילוניות כפי שהן ללא התיווך של אמצעי התקשורת:

חלק מהמטרה שלי, אני לא באתי סתם, אני באתי כדי שתהיה תקשורת ולא דרך מסכי הטלוויזיה. כי שם החילוניות רואות זקנים, רבנים, תכירו אותי כמו שאני, וזה באמת קרה, זה נגע באמת". רצון זה מתקשר לחששות הרבים של הסטודנטיות מהמכללה הדתית לגבי האופן בו הן תתקבלנה על ידי הסטודנטיות מהמכללה החילונית: "חששתי בהתחלה שהם (סטודנטיות חילוניות) יתנגדו, יגידו אתם דוסיים, אבל הם ממש אהבו אותנו ואותו (את הרב שלימד בתכנית. זה שמח אותי).

הסטודנטיות-הבוגרות מהמכללה הדתית הצביעו על כך שמעבר להיכרות והפתיחות לצד האחר, התחזקה אצלן תחושת השייכות לזהות לאומית משותפת: "אני זוכרת שהרב אמר הציבור שלנו חטף מכות בגוש קטיף, אחת מהמכללה החילונית נעלבה – מה אני לא בציבור שלך? היא צודקת זה לא מתאים שלנו שלכם, היום זה לא מתאים לי כשמתנסחים ככה."

ובאשר ללמידה משותפת - היתרונות שצוינו בשתי המכללות היו:

עניין – "היה מעניין מבחינת הנושאים, לא רק דידקטי-סמינריוני";

התנסות אמיתית ורלוונטית - "עצם הדיבור בלי מחיצות, עשה את כל העבודה"; "זה לא כמו עוד קורס במכללה. כאן לומדים דברים לחיים ולא לתואר, מי אתה מי השכנים שלך";

עזרה הדדית – "בקבוצה הבנות מהמכללה הדתית עזרו לנו. כשנתקלנו בקשיים ולא הבנו הבנות הסבירו לנו"; "אחת נסעה לחו"ל והיא קבעה חברותא עם אחת הסטודנטיות מהמכללה הדתית כדי ללמוד פרשת השבוע".

יחד עם הדגשת ההיבטים החיוביים של הלמידה חלק מהסטודנטיות-הבוגרות של המכללה החילונית בטאו קושי ואי הכנה מספקת - "מי שלא למד תנ"ך לעומק כמו הבנות שם, לא הבין"; הקושי בלט במיוחד אצל סטודנטית עולה מרוסיה - "הטכסט היה כמו שפה זרה מבחינתי".

נוסף לחסך בידע הנדרש נשמעו במכללה החילונית גם טענות על חוסר סימטריות ועל הדומיננטיות של הצד הדתי: "היה חלון לראות את העולם הדתי, אבל לא היה להיפך. לא היה מהעולם החילוני. לעתים הרגשתי לא שייכת, כי לא הבנתי על מה מדובר"; "להיפך לא היה מה להסביר מהבחינה החילונית לדתיות. רק כשהיה דיון בנושא ישיבה או צבא נתנו טיעונים משני הצדדים"; "הייתי רוצה שגם החילוניים יציגו את עצמם מול הדתיים".

הוראה משותפת של שני מרצים, כל אחד ממגזר אחר

המשתתפות התבקשו לציין עד כמה הוראה משותפת של שני מרצים מהמגזרים השונים השפיעה על מהלך הקורס. מעל ל- 70% משתי המכללות חושבות כי הוראה משותפת של שני מרצים תרמה לקורס. לעומת זאת כ- 23% מהמשתתפות מהמכללה הדתית ורק כ- 4% מהמכללה החילונית חושבות שהוראה משותפת הפריעה למהלך הקורס.

בראיון המיקוד רוב הדוברות במכללה החילונית ראו בהוראה המשותפת דבר חיובי: *"אהבתי את העניין שלא הייתה דעה אחת"; "היה טוב לראות שני מורים שונים"; "היה מעניין לראות את הדיאלוג ביניהם"; "הרב (מהמכללה הדתית) עשה שיעור על זוגיות שמאד נהנינו בו. הבינו את שני הצדדים. זה היה שיעור אחר. הייתה הקשבה מצידו, זה יצר קירוב לבבות".* על הדינמיקה בין שני המורים אמרה אחת הסטודנטיות:

בשנה שעברה היו שתי קבוצות: בקבוצה הראשונה הרב של המכללה הדתית היה יותר דומיננטי, והייתה הרגשה שגם אם המרצה מהמכללה שלנו (החילונית) הציג לעתים עמדות שונות ממנו, הרי בגלל שגם הוא דתי חילוקי הדעות היו יותר מתונים. לעומת זאת בקבוצה השנייה הייתה הרבה יותר התנגשות בין המרצים.

הסטודנטיות גם מפרשות את הדו שיח בין שני המורים כניסיון להתסיס אותן. מבחינתן זה היה דיון כמו בין בעל לאישה, אבל בסופו של דבר כל אחד נשאר בדעה שלו.

67.1% מבוגרות התכנית במכללה הדתית ראו בהוראה המשותפת מרכיב חשוב. אולם אחוז גבוה מקירבן הסתייג (22.9% - בהשוואה ל 4% מהמכללה החילונית). גם בראיונות המיקוד שנערכו במכללה הדתית הובעו יותר דברי ביקורת. היו סטודנטיות שסברו שהמרכיב הדומיננטי בשיעור היה הדיאלוג בין המרצים ולא האינטראקציות שבין הסטודנטים:

השילוב יצר בלבול. שניים זה יותר מדי. הסטודנטיות של המכללה החילונית מוצאות מפלט אצלו (אצל המרצה מהמכללה החילונית). הוא גיבה את הסטודנטיות, שכאילו רצו שהוא יתווכח. הגיבוי מפריע לנו לדון ולדבר אבל הוא נותן תחושה טובה לסטודנטיות (שלו)...היה לי קשה עם זה. אנחנו צריכות לדבר אחת עם השנייה, ולא לתת למרצים לעשות את העבודה.

סטודנטית אחרת ניסחה זאת כך: *"לפעמים הרגשתי שאנחנו שומעים, אבל לא בעניינים".* האם מהווה ההוראה המשותפת דוגמה (מודלינג) לסטודנטיות? על כך הדעות חלוקות. סטודנטית אחת מהמכללה החילונית בהחלט רואה בקורס ובדרכי הוראתו דוגמה לעבודתה כמורה: *"הייתי יכולה ללמד ביחד. מהקורס לקחתי להוראה שלי שלא תמיד יש תשובה אחת".* לעומתה סטודנטית מהמכללה הדתית שמצדדת בהוראה המשותפת איננה רואה קשר בין הקורס לבין ההוראה שלה: *"מעניין כך ללמוד, אבל אני לא יכולה לאמץ את זה בהוראה של אוכלוסיות הטרוגניות. צריך להקדיש הכל, גם ככה כל תלמיד עולם ומלואו, אז עוד לשלב בין שני מרצים?"*

קשרים בין תפיסת ההוראה המשותפת לבין תפיסת התרומה הכללית, תפיסת החוויה ותפיסת של ההיבטים השונים

לבדיקת הקשרים בין התפיסה של ההוראה המשותפת לבין תפיסת התרומה הכללית ותפיסת החוויה נערכו מבחני ANOVA. נמצאו הבדלים בתפיסת התרומה הכללית ($F(2,120)=5.61$; $p<.01$) והחוויה מהמפגש המשותף בקורס ($F(2,120)=3.90$; $p<.05$) בזיקה לתרומת ההוראה המשותפת. בניתוח Post-Hoc מסוג Duncan לברור מקור ההבדלים נמצא כי התפיסה של

התרומה הכללית של הקבוצה התופסת את ההוראה המשותפת של שני מרצים ככזו שאינה תורמת ואינה מפריעה נמוכה יותר ($M=2.71$ $SD=1.16$) מזו של הקבוצה שתופסת את ההוראה המשותפת כתורמת לקורס ($M=3.61$ $SD=1.08$). לגבי תפיסת החוויה מהקורס, גם כאן הקבוצה התופסת את ההוראה המשותפת של שני מרצים ככזו שאינה תורמת ואינה מפריעה תופסת את החוויה מהקורס ברמה נמוכה ($M=3.67$ $SD=1.45$) מאשר שתי הקבוצות האחרות. הממוצעים מוצגים בתרשים 2.

כאן תרשים 2

רצון להמשכיות

המשתתפות נשאלו האם להמשיך ולקיים קורסים משותפים דוגמת הקורס בו למדו. מניתוח הנתונים עולה כי 91% מבין כל המשתתפות רואות בחיוב המשך של קורסים משותפים. בנוסף, המשתתפות התבקשו לנמק את המלצתן בשאלה פתוחה אשר נותחה בניתוח תוכן כמפורט בפרק השיטה. נבנו קטגוריות המתארות את ההסברים ושכיחותן נמדדה. מכיוון שלא היו הבדלים סטטיסטיים בשכיחות ההסברים בין המשתתפות משתי המכללות, לוח 2 מציג את ההסבר להמלצה על פי הקטגוריות שהתקבלו בניתוח התוכן, דוגמאות לקטגוריה ואחוזי הבחורות לכל המדגם.

כאן לוח 2

לבדיקת קשרים בין הממליצים להמשיך בקורס ללא ממליצים לבין תפיסת התרומה הכללית והחוויה נערכו ניתוחי t ונמצא כי אלה הממליצות להמשכיות של הקורס תופסות את התרומה שלו ($M=3.49$ $SD=1.11$) ואת החוויה מהקורס ($M=4.37$ $SD=0.85$) ברמה גבוהה יותר מאלה שאינן ממליצות ($M=2.36$ $SD=1.43$) ו- ($M=2.70$ $SD=1.7$) בהתאמה. ערכי t : תרומה ($t(120)=5.31$; $p<.001$); חוויה ($t(122)=3.11$; $p<.01$).

מרכיבים שתרמו להצלחת הקורס ומרכיבים שהפריעו

המשתתפות התבקשו, בשאלה פתוחה, לציין מרכיב אחד שתרם להצלחת הקורס ומרכיב אחד שהפריע לו. התשובות נותחו בניתוחי תוכן, כמתואר בפרק השיטה. נבנו קטגוריות של המרכיבים והשכיחות שלהן נמדדה. מכיוון שלא היו הבדלים סטטיסטיים בשכיחות המרכיבים בין המשתתפות משתי המכללות, לוח 3 מציג את המרכיבים, על פי הקטגוריות שהתקבלו בניתוח התוכן, דוגמאות לקטגוריה ואחוזי הבחורות לכל המדגם.

כאן לוח 3

מהלוח עולה כי אותם מרכיבים תורמים להצלחת הקורס, אך גם מפריעים לו. המרכיב התורם ביותר להצלחת הקורס הוא השילוב של שני מרצים. הניגודיות ביניהם יוצרת עניין ואתגר, אבל גם מקשה ומבלבלת. כמו כן האישיות של המרצה יכולה להיות גורם תורם אך גם גורם מפריע, במיוחד לסטודנטיות-הבוגרות של המכללה הדתית. כפי שמראים הממצאים, התנאים הפיזיים מהווים את אחד מהמכשולים לקיום מוצלח של הקורס - למעלה מ- 40% מהמשיבות העלו מרכיב זה כמפריע. עם זאת יש גם כאלה שדווקא המעבר והשינוי היוו מרכיב תורם עבורם. המפגש האנושי, הפתיחות, החלפת הדעות והאווירה היו בדרך כלל מרכיבים תורמים להצלחת הקורס. עם זאת, יש לציין שעלתה גם ביקורת על התכנים ועל אופן העברתם. גם בראיון הקבוצתי, כמו בסקר הטלפוני, התבקשו הסטודנטיות לציין מרכיב שתרים לקורס ומרכיב שהפריע. שלושה מרכיבים צוינו במיוחד כתורמים לקורס:

- דרך הלמידה השונה: "אהבתי כשהיינו בקבוצות קטנות בלי מורה. זה היה מעניין, הלמידה עם הבנות הייתה טובה"; "נהנינו להקשיב וליהנות, לא כדי לכתוב כל הזמן"; "כל אחד הסביר לצד השני, שמעו וקיבלו דעות".
- הצבת אתגרים: ההוראה הייתה מבוססת על שאלות שאתגרו ועוררו את הסטודנטיות לחשיבה מתמשכת: "הרבה זרקו שאלות, יצאנו עם שאלות לשבוע הבא, כל השבוע חשבנו עליהן הן (סטודנטיות מהמכללה החילונית) הפעילו את כל המשפחה, אתה רואה שזה עובר דרך, לא רק מבחוץ".
- הזדמנות לקרבה חברתית: "ראיתי כמה ניתן להעניק אהבה אחת לשנייה ולהיות ביחד"; "אף פעם לא היה קורס כזה עם שיתוף, והיה יפה לראות את החיבור"; בחורה מהמכללה החילונית שחזרה בתשובה אמרה: "רכשתי חברה ממש טובה מהמכללה הדתית, הזמינה אותי אליה לשבת, ועשתה לכבודי סעודת שבע ברכות".

גורמים שהפריעו:

- חוסר ידע קודם שהקשה על הסטודנטיות במכללה החילונית: "זה גורם לכך שלא מבינים על מה מדברים, מרגישים לא בעניינים".
- קושי להיפגש לצורך הכנת עבודת הסיכום המשותפת של הקורס.
- התנסחות לעיתים חריפה מדי של מרצה שהקשתה על סטודנטיות מהמכללה הדתית: "לי היה קשה לשמוע את המרצה, שקלתי לא להגיע, זה הרתיח, לא הדעות אלא אופן הביטוי. כי דעות אחרות זה בסדר, אבל האופן בו זה נאמר".

עם זאת, באופן כללי עולה מדברי המשתתפות תחושת החוויה הנובעת מהשתתפות בקורס מסוג אחר, עם שני מרצים, ומהזדמנות למפגש מסוג אחר: חוויה של שני מרצים יותר מהנה ממרצה אחד; קורס חוויתי מאד, מעשיר ומאד מומלץ; חוויה מדהימה, חבל שהקורס היה קצר; היה שונה ומיוחד והביא להכרות עם סוג אנשים אחר; שמחה שהקורס התקיים ושהייתה לי הזכות להיות נוכחת; אחד הקורסים המהנים זה יכול להביא להבנה טובה יותר בין האנשים; שימשיכו לעשות קורסים כאלו, הקורס נהדר.

דיון ומסקנות

הסטודנטיות בוגרות התכנית המשותפת, תמימות דעים שהתכנית חשובה, בהיותה גורם מקרב המאפשר לשתי התרבויות, הדתית והחילונית, להיפגש. בכך הן משקפות מגמות של שינוי בחברה הישראלית שהחלו בשנות ה-90 והמבטאות רצון להתנתק מההגדרות והקטגוריות המקובלות של דתיים וחילוניים, לגלות עניין, סקרנות ורצון להכיר מקרוב את תרבות האחר ולהציג את התרבות שלי (אזולאי ותבורי, 2008; מאוטנר, 2007). נתייחס עתה בהרחבה לתפיסות ולעמדות של הסטודנטיות וכן לאידיאולוגיה הרב-תרבותית העומדת בבסיס הרציונל של התכנית. לבסוף נדון במסקנות העולות מן התכנית ונוסיף את המלצותינו.

תפיסות ועמדות של הסטודנטיות

הקורס נתפס על ידי המשתתפות בעיקר כקורס חווייתי ותרומתו הכללית עבורן היא למעלה מהממוצע. קיימים הבדלים בין קבוצת הסטודנטיות-הבוגרות החילוניות לבין הקבוצה הדתית. מצד אחד המשתתפות מהמכללה הדתית תופסות את החוויה כגבוהה יותר לעומת הסטודנטיות של המכללה החילונית. תפיסת החוויה עלתה בחוזקה במשפט כגון: "זה לא כמו עוד קורס במכללה. כאן לומדים לחיים ולא לתואר, מי אתה, מי השכנים שלך". מצד שני, הנכונות של המשתתפות החילוניות לשנות את העמדות שלהן כלפי הקבוצה "האחרת" והנכונות שלהן לשלב רעיונות בתהליך ההוראה-למידה גבוהות יותר מאלו של הסטודנטיות הדתיות. את ההבדל הזה בין שתי האוכלוסיות אפשר להסביר בכך שאצל הסטודנטיות-הבוגרות החילוניות שינוי עמדות, ועוד יותר מזה שילוב מרכיבים של עמדה דתית בהוראה, אינם פוגעים בתפיסת העולם הערכית שלהן בעוד שמצב הפוך של שילוב רעיונות של תפיסה ביקורתית כלפי טכסטים של חז"ל על ידי סטודנטיות-דתיות פוגע בתפיסתן האמונית.

עוד נמצא, ששינוי בעמדה תורם לשינוי בהתנהגות. על כך אנו למדים מן המתאם הגבוה בין שני ההיבטים הללו. מושגים כמו "הכרת דרך חיים אחרת", "מבט אחר לחיים" – עלו אצל הסטודנטיות-הבוגרות החילוניות, שהעידו ש"אני לא מגיעה מבית דתי והפגישות עזרו לי". אצל סטודנטיות-הבוגרות הדתיות עלתה ההבנה: "זה לא מתאים שלנו-שלכם; היום זה לא מתאים שמתנסחים ככה". אמירות אלו מצביעות על אימוץ גישה ביקורתית מצד הסטודנטיות כלפי שימוש ב'מיון קטגוריאלני דיכוטומי בין דתיים לחילוניים והפער שביניהם, ובדומה לחוקרים כמו יונה וגודמן, (2004) ולוי, לוינסון וכ"ץ (2002) הן מצביעות על צורך בשינוי הדיכוטומיה ובשימוש בטרמינולוגיה אחרת הנותנת ביטוי למורכבות הזהות הדתית או החילונית ומכאן - לצמצום הפער.

עוד נמצא קשר חזק בין תפיסת החוויה לבין עמדה חיובית גבוהה כלפי הוראה של שני מרצים. נראה, שלמרצים תרומה משמעותית לקורס מעין זה. הרב שהוביל את הקורס מטעם המכללה הדתית וליווה את התכנית לאורך כל השנים, נתפס כדמות כריזמטית שתרמה רבות לעצם החוויה בקרב שתי הקבוצות. מאוטנר (2007) מצביע על הרב האורתודוכסי המודרני כדמות משמעותית ביצירת קירוב ושיתוף פעולה בין הקבוצות. נראה שהרב של המכללה הדתית פעל באופן דומה. הוא קישר טכסטים יהודיים לנושאים עכשוויים, התמודד עם מכלול של סוגיות במציאות החברתית ישראלית, דיבר בלשון ברורה ונהירה לכלל הסטודנטיות ובכך קידם את השיח ביניהן.

נמצא שכמעט כל המשתתפות, ללא קשר לקבוצה, סבורות שיש להמשיך בקורס זה. בכך הן מחזקות את ממצאי המחקרים שהראו כי ניתן לגשר בין קבוצות הנמצאות בקונפליקט על ידי קיום מפגשים בין קבוצתיים אינטנסיביים, קבועים ויצירת קשרים אישיים (Amir, 1969). מפגשים אלה מאפשרים כינונו של דיאלוג.

הממצאים מראים, שעצם המפגש בין דתיים לחילוניים הוא המרכיב החשוב בעיני הסטודנטיות. וכן שמתכשרות להוראה, דתיות וחילוניות, רואות בדיאלוג בין הקבוצות ערך בפני עצמו ועניין בעל חשיבות מרובה. הדיאלוג אותו מתארות בוגרות התכנית מתאים להגדרתו של מאוטנר (2007) לשיח-דיאלוגי, בניגוד לשיח-זכויות המאופיין בניכור הדדי והתגדרות עצמית. בשיח הדיאלוגי, כפי שמתארות המשתתפות, מתקיימים מפגשים ישירים באמצעותם כל צד מפגין הכרה בערכו של הצד האחר, נכונות להידבר על מכלול של נושאים שלא במטרה לשכנע לשנות זהות, אלא לצורך בדיקתה לאור זהויות אחרות. בהקשר זה ניתן לציין את האחוזה הגבוהה של המשתתפות שייחס את חשיבות המפגשים לפן הערכי גם כערך של "מפגש בין תרבויות" וגם כערך של "מפגש עם מגוון דעות". המשפט הבא של אחת המשתתפות הדתיות מסכם, אולי יותר מכל, את התפיסה הזו: "זה [המפגשים] נגע באמת". והיה גם צד רגשי-חברתי: "היה שונה ומיוחד והביא להיכרות עם סוג אחר של אנשים"; "שמחה שהקורס התקיים ושהייתה לי הזכות להיות נוכחת". "זכות" מציינת הסטודנטית, ולא "חובה", דבר שמתקשר לעוצמת החוויה ולהכרה בחשיבות הקורס.

נראה כי ההערכה החיובית הגבוהה של כלל הסטודנטיות-הבוגרות למפגשים, והחוויות הרגשיות-חברתיות אותן חוו התאפשרו בגלל מכנה משותף רחב המאגד אותן והוא הזהות היהודית. חוקרים כמו יונה וגודמן (2004), לוי לוינסון וכ"ץ (2002), עילם (2000) ופרס ובן רפאל (2006) מציינים שלמעשה רוב היהודים בישראל, וכנראה שכך גם הסטודנטיות-הבוגרות משני הצדדים, הם בעלי זהות יהודית חזקה, כלומר, הם מרגישים זיקה אל המסורת היהודית, הם רוצים שלמדינה יהיה צביון דתי והם מקיימים חלק ממנהגי הדת וטקסיה. קיומו של מכנה משותף רחב בין הסטודנטיות-הבוגרות בסוגיית הליבה של המפגשים - הזהות היהודית, תורם לכינון תשתית שהיא בבחינת 'רשת ביטחון', המונעת מחלוקות והתנגחויות העלולות לחסום דיאלוג וליצור קרעים בלתי ניתנים לאיחוי. מאידך - התשתית הקיימת מאפשרת התפנות מנטלית של הסטודנטיות-הבוגרות לחוויה הייחודית לה הן שותפות.

יחד עם זאת אין להתעלם מן הביקורת שעלתה בצד החילוני, ביקורת שהתייחסה לאי-סימטריה בתכנית: "היה חלון לראות את העולם הדתי, אבל לא היה להיפך. לא היה מהעולם החילוני". ביקורת זו עומדת בניגוד למאפיין הסימטריה והשוויוניות של השיח הדיאלוגי (מאוטנר, 2007), והיא מצביעה על כך שבצד השיח הדיאלוגי המשמעותי לסטודנטיות-הבוגרות ניתן לזהות מאפיינים של שיח זכויות, בו כל צד מבדיל עצמו מהאחר ודואג לאינטרסים שלו שלא יפגעו, או במקרה שלנו - שלא נושפע בלי להשפיע. יחד עם זאת חשוב להדגיש שאי-הסימטריה בסוג הטכסטים שהוצגו בפני הסטודנטיות במהלך הקורס המשותף נבעה בין השאר מכך שהקורס נכנס למשבצת של אגדות חז"ל, תחום שמעצם טבעו זימן טכסטים מן המקורות.

הוראה משותפת של שני מרצים היוותה, כאמור, אחד המאפיינים המרכזיים של התכנית. רוב הסטודנטיות משתי הקבוצות ראו במרכיב זה גורם חשוב להצלחת התכנית. יחד עם זה, חלקן הצביעו על חוסר תיאום לעיתים בין שני המרצים, על אופן ההוראה שלא תמיד סחף ועניין, דבר

המצביע על חשיבותם של המרצים ותרומתם להצלחת תכנית מעין זו. חלק מן הסטודנטיות-הבוגרות של המכללה הדתית גם גילה התנגדות לגישה האקדמית-ביקורתית של המרצים מהמכללה החילונית. יחד עם זאת, אף לא אחת מבין המשתתפות התלוננה על בחירה או חובת השתתפות בקורס.

בנוסף, הוצפו קשיים בצד הלוגיסטי: הסטודנטיות-הבוגרות הצביעו על בעיות לוגיסטיות שעיקרן היה המיקום שדרש הסעה לקמפוס של מכללה אחרת, וכן גודל הקבוצה שלעיתים הקשה על הידברות אינטימית וקרובה בין המשתתפים.

לסיכום, מסתמנת תפיסה כללית, שהקבוצה הדתית אמנם באה להכיר את הקבוצה "האחרת", והביעה רצון חזק לקיים דיאלוג וליצור תקשורת אמיתית, נטולת מתווכים. לצד זה, בא לידי ביטוי גם רצון של קבוצה זו להסביר את עצמה, שידעו ש"אין לנו קרניים". הקבוצה החילונית שמחה להזדמנות של היכרות קרובה, שכן "לא גדלתי בבית דתי", כפי שמעידה אחת מהן, אך גם מבטאת, כאמור, תחושת חוסר סימטריה. ככלל, הסטודנטיות-הבוגרות משתי הקבוצות מייחסות חשיבות לקורס, בעיקר כמקום מפגש בין תרבויות וכאפשרות ללמוד על "האחר" ולהתקרב אלה לאלה. מתוך דברי הסטודנטיות-הבוגרות עולה כי מסגרות חינוכיות הן מקום ראוי לכינון מפגשים בין קבוצות שונות, זאת בדומה לאנשי חינוך ומנהיגים חברתיים שהדגישו את הצורך של מערכת החינוך לקדם מפגשים בין תלמידים וסטודנטים השייכים למגזרים השונים (בר און ונגן, 2001; גרנות, 1997; כהן, 1975; ראו אמנות חברתיות נוספות בתוך פאוסט, 1998). עוצמת החוויה של הקורס המשותף היא זו הזכורה להן לאורך זמן יותר מכל תרומה ספציפית אחרת שלו, והן מצדדות בהמשך קורס מעין זה. לצד זה, יש לציין את משך הקורס: הקורס הוא בהיקף של שעתיים שנתיות בלבד, לכן גם יכולתו להשפיע מוגבלת, והוא נתפס בקרב הסטודנטיות-הבוגרות בעיקר כחוויה וכפתיחת חלון לשיח אחר מזה שהן מורגלות לו. הקורס מעצם טבעו והגדרתו לא סיפק מרכיבים דידיקטיים, עימם יכולות היו הסטודנטיות הבוגרות ללכת לחדרי הכיתה שלהן ולהשתמש בהם בהוראה. זו יכולה להיות הסיבה מדוע השאיר הקורס את רישומו בצד החוויתי-ערכי-אנושי ופחות בחלק הדידיקטי.

האידיאולוגיה של התכנית: רב תרבותיות

נראה, שבבסיס התכנית המשותפת למכללה חילונית ולמכללה דתית להכשרת מורים עומדת התפיסה הרב תרבותית, על פיה אדם צריך ללמוד על עצמו ועל האחר וחוזר חלילה, כלומר להבין את עצמו דרך השתקפותו בעיניו של האחר (עזר, 2004; Hoffman, 1996). התכנית המשותפת לשתי המכללות היא סוג של התערבות חינוכית, שמשמשת לטיפוח מודעות רב תרבותית. (Wurzle, 1985) על פי מודל זה, המפגש הרב תרבותי מאפשר לאדם לצאת מתוך האגוצנטריות שלו ולהיפגש עם תרבות אחרת. המפגש עם האחר יוצר אצלו חוסר שיווי משקל, ותפקידה של ההתערבות החינוכית הוא ליצור שיווי משקל חדש. על פי מודל זה ואחרים, רק טרנספורמציה בחשיבה והגעה למודעות רב תרבותית תוביל לפעולה חברתית, שמטרתה – שינוי פני החברה (Banks, 1993).

מבחינה מוסדית השינוי שבא בעקבות המפגש הרב תרבותי יכול לבוא לידי ביטוי ברמות שונות (Vavrus, 2002), החל מרמה 'תרומתית', שבה אירוע נקודתי יכול להביא להיכרות מסוימת עם האחר בחברה, דרך 'תוספתיות' המתבטאת בהוספת תכנית ספציפית, מובנית, לקוריקולום המוסדי ועד הרמה הגבוהה יותר, 'הטרנספורמטיבית', על פיה השינוי צריך לחלחל

לכל לימודי ההומניסטיקה וללימודי החינוך. מבחינת הסטודנטיות, משתמע שהן סבורות שהן יכולות לעבור בקורס הזה טרנספורמציה במודעות הרב תרבותית שלהן, כפי שעלה על פי רוב לאורך השנים במפגשי סיום הקורס, בהם סיכמו המשתתפות את תרומת הקורס עבורן. הרמה הגבוהה ביותר במודל הרב תרבותי היא זו של 'פעולה'. כלומר, אם סטודנטית מגיעה למצב שבו היא מוכנה לפעול בדרך כלשהיא למען הרעיון החדש שנחשפה אליו, אזי היא הגיעה לרמה הגבוהה ביותר. את זה אפשר לברר זמן רב לאחר סיום הקורס. נראה אפוא שהסטודנטיות-הבוגרות מעוניינות שכך יקרה, אולם מן המחקר הסתבר שבדיעבד, ממרחק של זמן ומנקודת הווה של הוראה בפועל בהיותן מורות, מה שזכור מן התכנית היא חווית ההשתתפות, ולא הצורך לפעול בדרך כלשהיא למען מטרת התכנית ולמען יצירת חברה "אחרת". עובדה זאת איננה מפתיעה מאחר והמסגרת המצומצמת שבה נערך הקורס אפשרה רק פתיחת צוהר להוראה דיאלוגית, ללא אלמנטים של התנסות.

מסקנות והמלצות

המסקנה המרכזית העולה ממחקר זה היא שהתכנית המשותפת נתפסת כבעלת חשיבות בעיני השותפים השונים בה. לדבריהן קיימת חשיבות מרובה למפגשים מעין אלה בחברה הישראלית, והם תורמים הן לסטודנטיות להוראה והן לסגל האקדמי בשני המגזרים. המוטו/ציטוט אותו בחרנו ככותרת למחקר זה: "השלוש מתחיל בינינו ... אנחנו הולכים לחנך דור", משדר אולי יותר מכל את משמעות התכנית בעיני כל משתתפיה. מבחינה חברתית: יש חשיבות לגשר בין הציבורים השונים בחברה הישראלית - "השלוש מתחיל בינינו", ומבחינת תפקיד: מוטלת עלינו שליחות - "אנחנו הולכים לחנך דור". עוד עולה מן המחקר, שהרציונל לתוכנית ברור ומוסכם על כל המשתתפים שמבינים את משמעות המפגשים ורואים בהם אמצעי למפגש אנושי ורעיוני וליצירת דיאלוג בין דתיים לבין חילוניים.

עם זאת, ניתן להסיק מן המחקר, שהסטודנטיות-הבוגרות מדגישות את עוצמת החווייתיות שבהשתתפות בתכנית, וזה הזיכרון שנשאר להן לטווח הארוך, לאורך השנים. לכן העלאה למודעות ערכית, במונחים של פתיחות, הקשבה ודיאלוג בין תרבויות נשארת בגדר שאיפה, שלא בהכרח ממומשת בתכנית זו. מסקנה נוספת היא שיש חוסר איזון, לדעת הקבוצה החילונית, בהפעלת התכנית, דבר שמתבטא בדגש חזק יותר בפן האמוני וברצון להציג אותו בפני העולם החילוני ודגש נמוך יותר בהצגת תפיסת העולם החילונית.

השאיפה של מובילי התכנית להוביל לשינוי משמעותי ערכי-תרבותי אצל הסטודנטיות המשתתפות, והנכונות שמגלות לכך הסטודנטיות, גם אם השינוי לא התרחש בפועל הלכה-למעשה, מובילים למסקנה שהמטרה לטווח ארוך של התכנית צריכה לשאוף להוביל את הסטודנטיות המשתתפות לטרנספורמציה מחשבתית משמעותית, למודעות לאחר בחברה ולקבלתו ולבסוף – לפעולה משמעותית בכיוון של הבנה והידברות.

לאור המסקנות הללו, להלן המלצותינו ברמת מערכת הכשרת המורים ותפיסת המורה כלומד לאורך החיים: (א) עצם העובדה שהסטודנטיות-הבוגרות בשתי הקבוצות רואות בדיעבד, מספר שנים לאחר שסיימו את לימודיהן והן כבר מורות בפועל, את הקורס כחשוב, מצביעה על נחיצותו של קורס מעין זה, במיוחד במכללות לחינוך להכשרת מורים, בהן מתחנכות המורות של דור העתיד, כפי שהעידו הסטודנטיות הבוגרות עצמן. מומלץ אפוא להרחיב פעילות זו במכללות להכשרת מורים. (ב) מומלץ לשקול הרחבה של התכנית, גם מעבר לממדי קורס שנתי. מאחר ששעות ההוראה המוקצות לנושא מוגבלות ותלויות בקוריקולום המוסדי, ניתן לשקול הרחבה

שתבטא בפעילויות אקסטר-קוריקולריות לבוגרי התכנית. בהקשר זה, מומלץ להקים פורום משותף של בוגרות התכנית, שבו יהיו פעילויות משותפות כגון: יום עיון, סדנה, או סיור משותף. פעילות אחרת יכולה להיות פעילות ממוחשבת: הקמת פורום ממוחשב, שבו תוכלנה בוגרות הקורס לשתף ולהשתתף בסוגיות הרלוונטיות לכולן. פורום כזה צריך להיות מנוהל על ידי אחד מן המרצים המשתתפים בתכנית, או על ידי בוגרת התכנית. בהקשר זה, מנהל הפורום יכול להיות מעין "חונד", ברוח תפיסת האימון (קואוצינג) המקובלת היום, שתפקידו יהיה גם קולקטיבי, דהיינו: הובלת הפורום כקבוצה, וגם אישי – חניכה אישית. החניכה האישית יכולה להתבצע הן באופן ממוחשב והן פנים-אל-פנים, והיא יכולה לסייע ביצירת פעילויות רלוונטיות בבתי הספר שבהם הסטודנטיות-הבוגרות מלמדות, ברוח התפיסה הדיאלוגית שהודגשה בתכנית, ותמשיך להיות מודגשת בפורום בוגרות התכנית. (ג) עוד מומלץ לאפשר לסטודנטיות-הבוגרות לקיים פעילות ברוח התכנית בבתי הספר. פעילות כזו תאפשר להן להתנסות בהוראה דיאלוגית, ותעמיק את כישוריהן להעביר ידע מתיאוריה למעשה. היא גם תעמיק את הבנתן של הסטודנטיות-הבוגרות את התכנית מבחינה ערכית, ותרחיב את מעגל השותפים לגישור בין שני הציבורים. (ד) לבסוף, ניתן להשתמש במודל דומה של פעילות משותפת ומתמשכת בין קבוצת לומדים חילוניים לקבוצת לומדים דתיים גם במסגרות חינוכיות אחרות, כגון בבתי ספר, בכל הגילאים. זאת, כדי ליצור גשר אמיתי ויציב בין חילוניים לבין דתיים בחברה הישראלית, הרב תרבותית.

ביבליוגרפיה

- אזולאי, ני ותבורי, א' (2008). "מבית-מדרש לבית-תפילה": התפתחויות תרבותיות-דתיות במרחב החילוני בישראל. בתוך: פנים- תרבות יהודית מגיעה לכולם. מתוך האתר: <http://www.panim.org.il>
- בראון, מ' ונגן, י' (2001). הפורום להסכמה לאומית הנחות יסודי משותפות. בתוך: א' דרומי (עורך), (2005). שבת אחים: יחסי חילונים-דתיים: עמדות, הצעות, אמנות (279-287). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרנות, א' (1997). נוער הכיכרות שובר קירות. פנים - הקרן לקידום מקצועי, גיליון 1. הסתדרות המורים בישראל.
- וייל, ש', ורואר-סטריאר, ד' (2000). המפגש בין דתיות לחילוניות בין כתלי בית-הספר - המקרה של בית-הספר "קשת" בירושלים. המכון לחקר הטיפוח בחינוך ליד המועצה הארצית של נשים יהודיות בארצות הברית.
- זרמבסקי, ל' (2002). השסע הדתי- חילוני בעיני המנהיגים ומעצבי דעת הקהל בישראל. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- יונה, י' וגודמן, י' (2004) (עורכים). מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל. תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- כהן, א' (2005). אמנת להסדרת יחסי חילונים ודתיים: נסיונות הסדרה ציבוריים לנוכח כישלון פוליטי. בתוך: א' דרומי (עורך), שבת אחים: יחסי חילונים-דתיים: עמדות, הצעות, אמנות (365-383). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהן, ע' (1975). הקונפליקט בין דתיים לחילוניים: סולידריות ומרחק חברתי בקרב נוער תיכוני בישראל. ירושלים: המכון למחקר חברתי שימושי.
- כרמון, א' (2007). הסכמה שונות אחרות. בתוך: א' רביצקי וי' צ' שטרן (עורכים), דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית (עמ' 365-383). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- לוי, ש' לוינסון, ח' וכ"ץ א' (2002). יהודים ישראלים דיוקן. בתוך: א' דרומי (עורך), (2005). שבת אחים: יחסי חילונים-דתיים: עמדות, הצעות, אמנות (עמ' 363-264). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מאוטר, מ' (2007). יחסי יהודים חילונים ויהודים דתיים: לקראת שינוי? בתוך: א' רביצקי וי"צ שטרן (עורכים), דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית (547-589). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סטטמן, ד' (2002). לדבר, לא להיעלב - בדרך לשיקום הדיאלוג בין דתיים לחילוניים. בתוך: נ' לגנטל ושי' פרידמן, (עורכים), הקונפליקט - דת ומדינה בישראל (196-226). תל-אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- עזר, ח' (2004). רב-תרבותיות בחברה ובבית-הספר. היבטים חינוכיים ואורייניים. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- עילם, י' (2000). יהדות כסטאטוס קוו: פולמוס מיהו יהודי 1958 כהארה על יחסי דתיים וחילוניים במדינת ישראל. תל-אביב: הוצאת עם עובד.
- עציוני-הלוי, ח' (2000). ארץ שסועה האם מלחמת תרבות היא בלתי נמנעת? כפר סבא: אריה ניר

הוצאה לאור בע"מ.

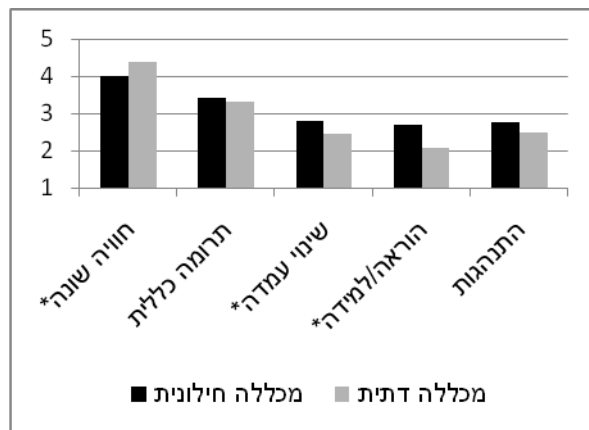
פאוסט, ש' (1987). לקראת אמנה: עקרונות יסוד לשיח ציבורי. בתוך ש' פאוסט (עורך), *שלוש בישראל: לקראת אמנה* (עמ' 6-15). ירושלים: בית מורשה.

פרס, י' ובן-רפאל, א' (2006). *קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית*. תל-אביב: הוצאת עם עובד.

קרן אביחי (א.ת.). פרויקטים. Retrieved 16/12/2007, from [http://www .avi-chai.org](http://www.avi-chai.org)

רביצקי, א' (1997). *דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת התרבות? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה*.

- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71, 420-319.
- Banks, J.A. (1993). Approaches to multicultural curriculum reform. In J.A. Banks & C.A.M. Banks (Eds.), *Multicultural education: issues and Perspectives*, 2nd ed., (pp.195-214). Boston: Allyn and Bacon.
- Hoffman, D.M (1996). Culture and self in multicultural education: Reflection on discourse, text and practice. *American Educational Research Journal*, 33(3), 545-569.
- Jaffe, E. D. (1998). Ethnic preferences of pre-school children *Early child Development and Care*, 39, 83-94.
- Vavrus, M. (2002). *Transforming the multicultural education of teachers: Theory, research and practice*. NY: Teachers College Press.
- Wurzle, J. (1987). *Toward multiculturalism*. Maine: Intercultural Press.

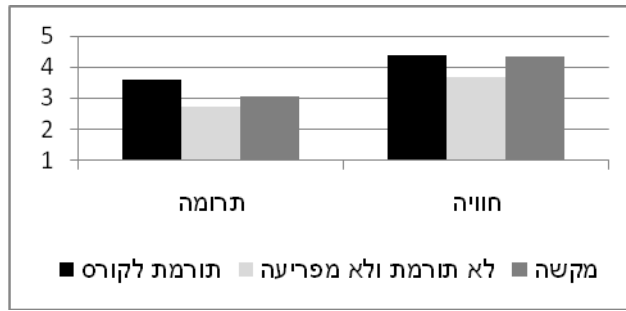

תרשים 1. תפיסת התרומה של היבטי הקורס השונים תוך התייחסות להבדלים בין הקבוצות (מכללת חילונית ומכללה דתית)

מתאמים בין תפיסת התרומה, תפיסת החוויה והמדדים

תורמה כללית	חוויה	עמדה	התנהגות	הוראה/למידה
.486***	.438***	.422***	.512***	
	.394***	.453***	.341***	
		.534***	.673***	
			.595***	

***p<.001

תרשים 2. תפיסת התרומה הכללית והחוויה בזיקה לתפיסת התרומה של הוראה משותפת

הסברים להמלצה להמשכיות הקורס, קטגוריות, דוגמאות ואחוזי המשיבות (N=105)

המשיבות	%	דוגמאות	הקטגוריה
28.6		נחשפים לתרבות אחרת שיש לגביה סטיגמה ורואים דברים לראשונה; מאוד תורם להכיר ולראות תרבויות שונות; יש חשיפה לתרבויות אחרות ולתכנים מעניינים במורשת היהודית, מנטאליות אחרת; חשוב שניחשף לתרבות שלנו ולתרבויות אחרות; כדי לקרב ולגשר בין דתיים לחילונים;	מפגש בין תרבויות
15.2		חשוב שסטודנטים עם שתי גישות יפגשו וילבנו סוגיות, השלום מתחיל בינינו, אנחנו הולכים לחנך דור; חשוב בתור בן אדם ליצור פתיחות, הכלה של רעיונות שונים, לדעת שיש אנשים שחושבים אחרת; ממש חשוב להמשיך לקיים קורס כזה, ממש מעודדת; בא ממקום של סובלנות ומראה את שני הצדדים, רצון לשמוע עמדות שלנו; חשוב לשמוע דעות של שני המגזרים;	מפגש עם מגוון דעות
15.2		חוויה, נלמד במקום ניטרלי; חזרה למקורות, השילוב בין הציבור הדתי והחילוני; מאד תרם והיה מלא חוויות; ; חוויה מעניינת; חוויה מיוחדת, שווה להמשיך; חוויתי, שונה, למידה לא רגילה;	חוויה
12.4		חשוב, קורס חובה, מראה שונות בין אנשים; זה מאוד חשוב לשלב בין המגזרים; יש לכך חשיבות גבוהה; מקום שניתן לקבל תשובות לשאלות שהיו ולא היה את מי לשאול; עולים נושאים חשובים לדיון;	חשוב
10.5		זה היה מעניין; מגוון, מעשיר מאוד; מאוד נהניתי אחד הקורסים היותר מוצלחים;	מעניין
9.5		זה שונה ויוצא דופן; מגוון ושונה; קורס שונה גורם לעניין ומוטיבציה;	קורס שונה
5.7		המפגש עם הבנות היה מקסים. ממש מצוין, כדאי להמשיך; נהניתי מהמפגשים ומהאנשים מאד; מאוד נהניתי להכיר אנשים; כיף להכיר בנות ממגזר שונה; המפגש עם הבנות היה מקסים. ממש מצוין, כדאי להמשיך;	מפגש עם מגוון אנשים
2.9		חשוב להכיר ולדעת שאין להם קרניים, ושהם יידעו שלנו אין קרניים; אני למדתי שלא כל החילונים ריקניים והם מאוד ערכיים ורצוי ללמוד ערכים וכו'; הלואי והייתי יכולה לעשות זאת שוב;	קבלת השונה

המרכיבים התורמים והמפריעים להצלחת הקורס, קטגוריות ואחוזי המשיבות

הפרעה (N=78)		תרומה (N=96)		
המשיבות %	דוגמאות	המשיבות %	דוגמאות	המרכיב
2.6	אי אפשר לגשר בין הפער של המרצים - ומאוד בלבב אותנו ואותן; הקטע של שני המרצים הם לא היו מתואמים ביניהם;	25.0	השילוב של שני מרצים; שוני בין המרצים; שילוב של שני מורים מ-שני מגזרים שונים; שני מרצים ושתי דעות שונות מאד מעניין; מדריכים טובים פתוחים לקבלת דעות; השילוב בין הרב מהמכללה הדתית למרצה מהמכללה החילונית; המורים היו נהדרים והעבירו את דעותיהם בצורה מעניינת ועניינית;	שני מרצים
23.1	המנחה שלנו לא היה סימפטי; הדעות והעמדות של המרצה לא היו ברורות; מרצה מסוים שמאוד רצה להגיד את המסר שלו ולא הקשיב למה שאמרו לו;	25.0	המרצה הדתי היה טוב מאד; הרב של המכללה הדתית היה מאוד פתוח, גמיש ומבין; הרב היה מדהים ונוצר קשר, הוא חיתן אותי (היה הרב בחתונה שלי);	אישיות המרצה
6.4	עדיין לכל אחד יש את ההשקפה שלו ואי אפשר לשנות בשיעור אחד; השקפת עולם;	9.4	השילוב של החילוני והדתי תרם להתפתחות האישית; הלימוד המשותף; הביחד, החברתיות; הנכונות של שני הצדדים ללמוד ביחד;	החלפת דעות לימוד משותף
3.8	עשו טיול על חשבון הזמן הפרטי שלנו וזה לא היה רלוונטי;	8.3	הטיול לירושלים תרם בצורה יוצאת מהכלל; האירועים המשותפים (טיול, מסיבת חנוכה); הפעילות המשותפת החווייתית - צריך לעשות יותר; אווירה נעימה ולא מלחיצה, אווירה טובה;	אווירה – פעילות חברתית
		9.4	כולם באו עם ראש פתוח לקבל את השונה; פתיחות משני הצדדים; נכונות של התלמידות. רצון לקשר משותף (גם של המרצים, אבל יותר של התלמידות);	נכונות להיברות-פתיחות
		8.3	היכרות עם סטודנטים שונים; שכולן נשים בערך באותו שלב בחיים	מפגש אנושי
43.6	השעה והתחבורה לא הייתה נוחה; מיקום הקורס; זמן הנסיעה; הדברים טכניים; השעה המאוחרת;	14.6	נחמד שהיה פעם אצלנו ופעם אצלם; שחלק מהמפגשים היו אצלנו וחלק במכללה האחרת - יכולנו להכיר;	תנאים פיזיים (שעות ההרצה, נסיעות וגודל הקבוצות)
20.5	הניתוח של התכנים היה משעמם; לא היה מגוון - צריך להוסיף שיחות אקטואליות וכדו', לא רק טכסט ים מחז"ל; מעמיס;			אחר

**“Peace begins with us. We are charged with educating an entire generation”-
Graduates assess a joint religious-secular program at colleges of education**

Abstract

The complex fabric of relations between the secular and religious sectors in Israeli society motivated the launching of a special joint program at two teacher education colleges in central Israel, one secular and the other religious. The program, whose purpose was to help participants get to know each other and to promote dialogue among them, included an academic course, informal sessions, and meetings of the faculty members. This paper focuses on the first part of a research study that examined the program's impact on its graduates. Participants included 133 students who completed the program between 1999 and 2008 and are currently teaching in the Israeli educational system. The research methods were both qualitative and quantitative, and the research tools included a telephone survey and a group focus interview. The findings show that all participants considered the joint course to be on a high level compared to other courses. They recommended continuing the course, primarily due to the importance of meeting with and learning about those who think differently as well as to the positive and special atmosphere of this encounter. They believed that the program contributed to changing their viewpoints and helped them develop tolerance toward others. A large proportion were very willing to integrate the ideas they learned in the course in their own learning and teaching. Most felt that being taught jointly by two lecturers contributed to the success of the course, and they were challenged by dialogue between the two, which often involved differences of opinion. Overall, participants believed that the course made a major contribution.

Keywords: Religious-secular, dialogue, teacher training, multiculturalism, joint teaching, joint learning

**“Peace begins with us. We are charged with
educating an entire generation”-
Graduates assess a joint religious-secular
program at colleges of education**

Sagee Rachel Ezer Hanna Shteiman Yehudit Pniewsky, Rivka Tzabary
Avigaiel³

Rachel Sagee Levinsky College of Education, Bar-Ilan University; Hanna Ezer, Yehudit Shteiman³
Levinsky College of Education; Rivka Pniewsky, Avigaiel Tzabary Talpiot College